

ERKEN DÖNEM YAHUDİ KAYNAKLARINA GÖRE TANAH'IN KANONİZE EDİLMESİ

Eldar HASANOĞLU*

Öz

Yahudi kutsal kitabı *Tanah*'ın standart metin haline getirilmesi süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Erken dönem Yahudi kaynaklarında *Tanah*'ın içeriğiyle ilgili farklı görüşler geçmektedir. Yahudilikte kanon meselesi asırlar boyunca tartışma konusu olmamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren kanonizasyonun ne zaman gerçekleştiği konusunda farklı görüşler dile getirilmiştir. Bir kitabın kanonik listeye alınması sırasında rabbiler tarafından dile getirilen söylemlerde dinî, mezhepsel ve asabiyetçi kaygıların hâkim olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı erken dönem Yahudi kaynaklarda *Tanah*'ın standart metni ve rabbilerin kanon algısı meselelerini tanıtmak, XIX-XX. yüzyıla ait kanonizasyonla ilgili görüşleri sunmaktır. Sonuç kısmında kanonizasyonla ilgili kanaatimiz beyan edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Tanah*, Kanonizasyon, Rabbani Kaynaklar, Yavne Toplantısı

The Canonization of *Tanach* According to the Early Jewish Sources

Abstract

Standardized text of the *Tanach*, Jewish sacred book, is a result of process. Early Jewish sources contains different information about the content of the *Tanach*. The issue of the canonic text in Judaism was left out through centuries. By the 19th century, different views were put forward about the date of canonization. Rabbinical discourses indicate that religious, sectarian and nationalist interests were dominantly taken into account in the process of canonization of a book. This article aims: to introduce the issues of standard text of the *Tanach* in early Jewish sources and rabbinic perception of canon, to give the views about the the Synod of Jamnia and cononization from 19-20th century and submitting a hypothesis about the Synod of Jamnia.

Key words: Tanach, Canonization, Rabbinic Sources, the Synod of Jamnia

Giriş

Yahudi kutsal kitap koleksiyonu *Tanah*, üç grupta toplanan 24 kitaptan ibarettir. *Tora* grubu Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye adlı beş kitaptan oluşmaktadır. *Neviim* grubunda 8 kitap yer alır. Hacim bakımından uzun olan ilk yedi kitap (Yehoşua/Yuşa, Hâkimler, Samuel, Krallar, Yeş'a/yahu /İşaya, Yeremya, Hezekiel) müstakil birer kitap olarak sayıldığı halde 12 peygamberin (Hoşea, Yoel, Amos, Ovadiya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tzefanya, Hagay, Zekeriya, Malaki) kitapları kısa oldukları için bir araya getirilerek tamamı bir tek kitap sayılmıştır. *Ketuvim* grubunda ise 11 kitap yer almaktadır: Tarihler, Tehillim/Mezmurlar, Eyüp, Mişle/Süleyman'ın Meselleri, Rut, Neşideler Neşidesi, Kohelet/Vaiz, Eha/Ağıtlar, Ester, Daniel, Ezra-Nehemya.

* Dr., (eldarhasanoglu@gmail.com)

XIX. yüzyıla kadar *Tanah*'ın metin tarihi tartışma konusu olmamıştır. Rabbiler metnin sahih yazılmasını yeterli görmüş, sahih olmayan metnin okunmasına¹ ve hatta evde bulundurulmasına² karşı olmuşlardır. Rabbanî kaynaklarda ilgili yorumlar dağınık halde olsa da bir araya getirilince *Tanah*'ın günümüze intikali hakkında sonuca ulaşılabilir. Özellikle kutsal metinlerin istinsahıyla ilgili yorumlar bu bağlamda çok faydalıdır.³

Kutsal metinlerin kanon haline ilişkin bilgi ilk olarak Ortaçağ'da dile getirilmiştir. Geleneksel kabulü yansıtan⁴ bu bilgiye göre *Tanah*, bir zamanlar kaybolma ve unutulma gibi badireler yaşasa bile M.Ö. V. yüzyılda Ezra rehberliğinde *Knesset ha-Gedola** üyeleri tarafından belirlenmiş, içeriğini teşkil eden kitapların yazımının tamamlanmasıyla son halini almıştır. Eliyahu ben Aşer Halevi (1465-1549) tarafından dile getirilen⁵ ve David Kimhi'ye (1160-1232) de atfedilen⁶ bu görüş, XIX. yüzyıla kadar ilim dünyasına hâkim olmuştur.⁷

Tanah metninin elyazmaları ve erken dönemleri üzerine akademik çalışmalar XVIII. yüzyılda başlamış,⁸ kanonizasyonla ilgili çalışmalar ise XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gündeme gelmiştir. 1865'te H. Graetz tarafından bu konu ele alınmış⁹ ve aradan çok zaman geçmeden F. Buhl,¹⁰ G. Wildeboer¹¹ ve H.E. Ryle¹² tarafından geliştirilmiştir. Tenkitçi yaklaşımı

-
- 1 B. Pesahim 112a. (Makalede temel kaynaklara atflar www.mechon-mamre.org sitesindeki orijinalden alınmıştır.)
 - 2 B. Ketubot 19b.
 - 3 Sid Z. Leiman, *The canonization of Hebrew Scripture: the Talmudic and Midrashic evidence*, Hamden: Archon Books, 1976, s. 51.
 - 4 Clarence H. Thiessen, *Lectures in Systematic Theology*, Edermans Publishing, 2003, s. 60; David Dunbar, "The Biblical canon", *Hermeneutics Authority and Canon*, ed. D.A. Carson, J. Woodbridge, Eugene: Wipf&Stock Publishers, 2005, s. 301.
 - * Lüğatte Büyük Meclis anlamına gelen bu kurum Hahamlar Yüksek Şurası olarak tanımlanabilir.
 - 5 R. Eliyahu bar Aşer Halevi, *Sefer Masoret ha-Masoret*, London, 5627/1867, s. 120.
 - 6 John J. Collins, *Seers, Sibyls, and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*, yy: Brill, 2001, s. 3; Thiessen, *Lectures*, s. 60; Willis C. Newman, *Old Testament Survey in Outline Form*, Tacoma: Newman International, 2009, s. 9.
 - 7 Dunbar, "The Biblical Canon", s. 301-302.
 - 8 Frank Moore Cross, *From Epic to Canon: History and Literature in Ancient Israel*, Baltimore: The John Hopkins UP, 2000, s. 206.
 - 9 Heinrich Graetz, *Kohelet oder der Salomonische Prediger: übersetzt und kritisch erläutert*, Leipzig: C.F. Winter, 1871 künyeli eser.
 - 10 Frants Buhl, *Kanon und Text des Alten Testaments*, Leipzig: Akademische Buchhandlung, 1891 künyeli eser.
 - 11 Gerrit Wildeboer, *Die Entstehung Des Alttestamentlichen Kanons: Historisch-Kritische Untersuchung*, Gota: Perthes, 1891; G. Wildeboer, *The Origin of the Canon of the Old Testament*, tr. B.W. Bacon, London: Luzac&Co, 1895 künyeli eser.
 - 12 Herbert E. Ryle, *The Canon of the Old Testament*, London&New York: MacMillan, 1892, s. 47-62, 93, 123, 182-183.

temel alan bu eserlerde, *Tanah* metninin üç aşamada meydana geldiği ve kanonizasyonun yaklaşık 500 küsur yıllık bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştiği temel kabul olmuştur.¹³ Bu yaklaşıma göre *Tora* Ezra tarafından M.Ö. V. yüzyılda, sonra *Neviim* M.Ö. II. yüzyılın başlarında, ardından da *Ketuvim* M.S. 90'lı yıllarda toplanan Yavne Toplantısı'nda son halini almıştır.¹⁴ XX. yüzyılın ilk yarısında yapılan çalışmalar bu yaklaşımı sürdürmüş, kanonizasyonla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kumran'da bulunan yazmaların da etkisiyle,¹⁵ konu üzerine çalışmalarda bu yaklaşımı benimseyen eserlerin yanı sıra onlara yönelik eleştiri mahiyetli çalışmaların da yapıldığı görülmektedir.¹⁶ Bu tarz çalışmalar konuyu önceki kabullerin Ortodoks öğreti doğrultusunda revize edilmesi doğrultusundadır.¹⁷ Yavne Toplantısı'nın gerçekten var olup olmadığı meselesi de bazı araştırmacılar tarafından tartışılmış, bu toplantının yapıldığına dair bir kanıtın olmadığı ifade edilmiştir.¹⁸ Konu üzerine kapsamlı çalışma yapan Leiman, Yavne Toplantısı'nda kutsal metinlerin tamamının değil sadece Neşideler Neşidesi ile Vaiz'in tartışıldığını, ayrıca bu toplantının kararlarının bağlayıcı olmadığını söylemektedir.¹⁹

Bu makalede Ortodoks Yahudiliğin üzerine inşa edildiği rabbani düşüncede *Tanah*'ın Masoretik metninin* kanonizasyonu ele alınacaktır. Konunun Yahudi inancı içerisindeki yerini tespit etmek hedeflendiği için makalede metin tenkitçilerinin ileri sürdüğü proto-Masoretik metin konusuna girilmeyecektir.

13 Karel Van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge: Harvard UP, 2007, s. 234-235, 352; Brevard S. Childs, *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, Minneapolis: Augsburg Fortress, 1992, s. 56; Jack P. Lewis, "Jamnia Revisited", *The Canon Debate: on the Origins and Formation of the Bible*, ed. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody: Hendrickson, 2002, s. 146-147.

14 Gedalyahu Alon, *Toldot ha-Yehudim be-Eretz Yisrael be-Tkufat ha-Mišna ve ha-Talmud*, Bney Barak: Hotzaat ha-Kibutz ha-Meuhad, 1989, I, 170-172; Stephen Chapman, "The Canon Debate: what it is and why it matters", *Journal of Theological Interpretation*, 4:2 (2010), s. 274-275.

15 David Kraemer, "The Formation of Rabbinic canon: authority and boundaries", *Journal of Biblical Literature*, 110:4 (1991), s. 614.

16 Collins, *Seers*, s. 4; Childs, *Biblical Theology*, s. 56-57.

17 Stephen B. Chapman, "Canon: Old Testament" *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, s. 103.

18 Jack N. Lightstone, "The Formation of the Biblical Canon in Judaism", *Studies in Religion*, 8 (1979), s. 141-142; Jack P. Lewis, "What Do We Mean by Jabneh?", *Journal of Bible and Religion*, 32 (1964), s. 132; Robert C. Newman, "The Council of Jamnia and the Old Testament canon", *Westminster Theological Journal*, 38:4 (1976), s. 348-349.

19 Leiman, *The Canonization*, s. 121-124.

* Geleneksel olarak Yahudilerin temel kabul ettikleri nüsha. Dolayısıyla apokrif ve pseudepigrafik kitaplar ile Samirilerin ve Kumran cemaatinin kullandığı kitaplar gibi Masoretik olmayan metinler makale kapsamı dışında kalmaktadır.

I. Erken Dönem Kaynaklarında *Tanah*'ın İçeriği

Tanah'ın kitaplarının üç grupta toplanmasına ilişkin en erken atıflar, mevcut en eski Yahudi kaynaklarının kaleme alındığı M.Ö. II. yüzyıla aittir. *Tanah*'ı oluşturan kitapların müstakil haline ilişkin bilgiler ise M.S. I. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanmıştır.

Tanah'ın metin tarihine yönelik bilgiler içerdiğinden dolayı apokrif ve pseudepigrafik kaynakların da dikkate alınması gerekmektedir. Nitekim konu üzerine yapılan çalışmalarda genellikle bu kaynaklara atıfta bulunulmuştur.²⁰

A. Ben Sira

Kronolojik olarak *Tanah*'ın içeriğiyle ilgili bilgi veren ilk kaynak, M.Ö. II. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Ben Sira'nın *Hikmet Kitabı*'dır. Apokrif kabul edilen bu kaynakta kitap isimleri tek tek sayılmamış, sadece üçlü gruba ilişkin bilgi verilmiştir. Konuya ilişkin bilgiler, Ben Sira'nın kendisi tarafından yazılan ana metinde ve yaklaşık 60 yıl sonra torunu tarafından yazılan mukaddimede geçer. Ana metinde üçlü gruba işaret ettiği yorumlanabilecek şu ifade geçmektedir: "... Aklımı ve tefekkürünü Yüce Olanın Yasası/Tora'sına yoğunlaştıran, eskilerin bütün hikmetine nüfuz eden ve zamanını peygamberlerin söylemleri ile dolduran birisi..."²¹ "Eskilerin bütün hikmeti" ifadesi, *Ketuim*'e işaret şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda dikkat çeken nokta, sıralamada *Ketuim*'in *Neviim*'den önce zikredilmesidir. Ayrıca metin, Ben Sira'nın kanoniklik bakımından kutsal metinleri iki kısımda telakki edip sadece *Tora*'yı kanonik gördüğü savını²² da reddetmektedir.

Ben Sira'nın torununun M.Ö. II. yüzyılın son çeyreğinde yazdığı düşünülen mukaddimede ise konuya ilişkin üç atıf geçmektedir:

"Yasa, Peygamberler ve onlardan sonra gelen diğerleri aracılığıyla bize çok ve büyük şeyler sunulduğu için..."

"... Kendisini *Tora*, *Neviim* ve atalarımızın diğer kitaplarını okumaya veren ve onlara hatırı sayılır ölçüde vukufiyet kesbeden dedem Jesus/[Yehoşua. E.H.], kendisini talimat ve hikmete ait şeyleri yazmaya teşvik etmiştir."

20 Lee M. McDonald, "Primary sources for the study of the Old Testament/Hebrew Bible canon", *The Canon Debate: on the Origins and Formation of the Bible*, ed. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody: Hendrickson, 2002, s. 580-582.

21 Ben Sira, 39:1. (Kaynak: R.H. Charles, *The Apocrypha and the Pseudepigrapha of the Old Testament I: Apocrypha*, Oxford: Clarendon, 1913.)

22 Collins, *Seers*, s. 9.

“... Sadece bunlar değil, Yasa'nın kendisi, Peygamberlerin sözleri ve geriye kalan kitaplar orijinal biçimlerinde konuşulduğunda aralarında küçücük bir fark dahi mevcut değildir.”²³

Bu kısımdaki metinler üçlü tasnif açısından daha rafine bilgi vermektedir. Metinde *Tora* ve *Neviim* ismen açıkça belirtilmiş, “diğer kitaplar” ifadesinden neyin kastedildiği belli olmasa da bununla *Ketuvim*'in kastedildiği kabul görmüştür.²⁴ *Tora* ve *Neviim*'in sinagogda düzenli bir şekilde okunmasına karşın *Ketuvim*'den sadece Mezmurlar'ın ibadette okunması²⁵ *Ketuvim*'in pek şöhretli olmamasının ve bundan dolayı ismen bilinmemesinin sebebi olabilir. Konu üzerine çalışmalarda da söz konusu metnin üçlü tasnife işaret ettiği ileri sürülmüştür.²⁶ Kısacası bu kaynak kitap grubu olarak *Tora* ve *Neviim*'i ismen zikretse de bir kitap grubu olarak *Ketuvim*'i bilmemektedir.

B. Kumran Yazıları

M.Ö. 150'li yıllara tarihlenen ve *Halaha Mektubu* adıyla bilinen bu kaynak, şöyle demektedir: “...Musa'nın kitabını, peygamberlerin sözlerini ve Davut'un sözlerini kavramanız için.”²⁷ Metinde geçen “Davut'un sözleri” ifadesinin *Ketuvim*'e işaret ettiği kabul edilirse burada kutsal metinlerin üç gruplu tasnifinin izleri görülebilir. Nitekim neredeyse yarısı Davut'a ait olan Mezmurlar o dönemde *Ketuvim*'im tamamını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁸

C. II. Makkabiler

M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen, apokrif sayılan bu kaynak üçlü grupla ilgili dağınık bilgi vermektedir. *Neviim* ve *Ketuvim* ile *Tora* ve *Neviim*'e farklı yerlerde atıf yapılmıştır. Kaynak şöyle demektedir:

“... O bir kütüphane kurdu. Krallar ve peygamberler hakkındaki kitapları, Davut'un kitaplarını ve kutsal hediyelerle ilgili kralların mektuplarını oraya koy-

23 Ben Sirah: Prologue, 1-2, 5-6, 13-14. satırlar.

24 C.A. Evans, “Canon: Overview”, *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, s. 85.

25 Enid B. Mellor, “What books belong to the Old Testament”, *The Making of the Old Testament*, ed. Enid B. Mellor, New York: Cambridge UP, 2008, s. 118.

26 Roger T. Beckwith, *The Old Testament Canon of the New Testament Church and its Background in Early Judaism*, London: SPCK, 1985, s. 111; Earle E. Ellis, *The Old Testament in Early Christianity*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1991, s. 9.

27 Geza Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri: Kumran Yazıtları*, çev. Nilüfer Çelebioğlu, İstanbul: Nokta Kitap, 2005, s. 238.

28 Beckwith, *The Old Testament*, s. 112-115.

du. Judas [Yehuda ha-Makkabi] da böyle yaptı. Savaşın ortaya çıkmasıyla dağılan bu yazıları bizim için topladı.”²⁹

Burada kaynak, kitap isimlerinden bahsetmeden ikili gruplandırma yapmıştır. Metinde dikkat çeken nokta, *Tora*'dan hiç bahsedilmeyip *Tanah*'ı teşkil eden gruplardan sadece *Neviim*'in açıkça geçmesidir. O zamanlarda Mezmurlar ifadesinin *Ketuvim* için kullanıldığı olgusu³⁰ dikkate alınarak, “*Davut'un kitapları*” ifadesinden *Ketuvim* kısmının kastedildiği söylenebilir. Kaynağın başka yerinde ise “*O, Yasa'ya ve Peygamberler'e atıf yapmakla onları taze ruhla doldurdu, ...*”³¹ ifadesiyle *Tora* ve *Neviim*'e atıf yapılmakla kaynaktaki üçlü grup tamamlanmaktadır. Bu kaynaktaki bütün referanslarda *Tora* ve *Neviim*'in açık seçik halde sunulmasına rağmen *Ketuvim*'in muğlak bırakıldığı dikkat çekmektedir.

D. Filon

M.S. I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Filon'un *Düşünceli Hayat Üzerine* adlı kaynak, kanonizasyondan bahsetmeyip o dönemde ilim merkezlerindeki eğitim malzemelerinden bahsetmektedir:

“... Fakat bu mekânlarda Yasa'yı, mübarek peygamberlerce dile getirilen Tanrı hakkında kutsal vaazları, tesbihleri, ilahileri/mezmurları ve her türlü şeyi bilgelikle takvanın gelişerek kemale ermesine vesile olan akla dayalı olarak öğreniyorlar.”³²

Burada *Tanah*'ı oluşturan kitaplardan bahsedilmeyip sadece üçlü grubu akla getiren bilgi geçmektedir. Buna binaen bazı çalışmalarda bu kaynağın üçlü gruplandırmaya işaret ettiği ileri sürülmüştür.³³ Metinde dikkat çeken nokta, yine *Ketuvim* kısmının *tesbihler, ilahiler/mezmurlar ve her türlü şey*” ifadesiyle tasviri bir şekilde zikredilerek muğlak bırakılmasıdır.

E. Josephus

Yahudiliği savunma niyetiyle M.S. I. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış *Apion'a Reddiye* adlı kaynak, Yahudi kutsal metinlerinin kanonizasyonuna ilişkin detaylı bilgi veren ilk kaynak olması hasebiyle özel bir konuma sahiptir. Josephus kutsal metinler hakkında şöyle demektedir:

29 2 Maccabees 2:13-14. (Kaynak: Charles, *The Apocrypha I: Apocrypha*.)

30 Beckwith, *The Old Testament*, s. 112-115.

31 2 Maccabees, 15:9.

32 Philo, *On a Contemplative Life*, III. (Kaynak: *The Works of Philo Judaeus*, tr. C.D. Yonge, London: H. G. Bohn, 1855, vol. VI.)

33 Leiman, *The Canonization*, s. 31; Beckwith, *The Old Testament*, s. 117; Ellis, *The Old Testament*, s. 8-9.

“... Bizim eskilerin kayıtlarını içeren 22 kitabımız vardır. Bunlardan 5’i Musa’ya aittir. Bunlar onun koyduğu hükümleri ve insanlığın başlangıcından onun ölümüne dek anlatıları ihtiva eder. ... Musa’dan sonra gelmiş peygamberler kendi dönemlerinde gerçekleşenleri 13 kitapta yazmışlardır. Geriye kalan 4 kitap Tanrı’ya tesbihleri ve insan hayatını düzenlemek için kaideleri içermektedir. Artaxerxes’ten sonra da bizim tarihimiz çok özenle yazıya dökülmüştür, fakat bunlar atalarımıza ait olan öncekilerin otoritesiyle eşdeğer görülmemiştir. Çünkü o dönemden sonra nübüvvetin devamı gelmemiştir.”³⁴

Josephus burada nihai haline kavuşmuş bir standart metinden bahsetmektedir. Her ne kadar o, kutsal metin koleksiyonunun bir kanon haline getirilmesinin kesin tarihini vermiyorsa da bu tarihi Pers kralı Artaxerxes’in (v. M.Ö. 424) muasırı son peygamber Malaki’yle eşzamanlı gördüğü açıktır. Burada Malaki’dan sonraki döneme ait olan kitapların kutsal metin koleksiyonuna eklenmediği kabulünün izleri görünmektedir. Josephus kitapları üç grupta toplayarak sayılarının 22 olduğunu söylemektedir.³⁵ Bu sayı, 24 kitaptan oluşan mevcut Masoretik metin ile yakın olduğu için bazı uzmanlar sayı farklılığını izah etmeye çalışmış, Josephus’un bazı kitapların ikisini (Hâkimler ve Rut, Yeremya ve Ağıtlar) bir arada tek kitap olarak düşündüğü kanaatiyle, bu sayının 24 değil de 22 olduğu ileri sürmüşlerdir.³⁶ Buna karşın bazıları da Josephus’un listesindeki kitapların tek olduğunu, dolayısıyla Josephus’un listesinde bazı kitapların (Neşideler Neşidesi ile Vaiz,³⁷ Ester ile Vaiz,³⁸ Tarihler ile Ezra(-Nehemya) ve Ester³⁹) yer almadığını öne sürmüşlerdir. *Neviim* ve *Ketuvim*’i oluşturan kitaplar bakımından bu kaynak ile hem rabbilerin tasnifi hem günümüz *Tanah*’ı arasında uyumsuzluk mevcuttur. *Neviim*’de 13 kitabın olduğunu söyleyen Josephus *Ketuvim*’de 4 kitap saymaktadır. İçeriklerine dayanarak bu kitapların Mezmurlar, Süleyman’ın Meselleri, Neşideler Neşidesi ve Vaiz olduğu, ayrıca rabbilerin elindeki ve

34 Josephus, *Against Apion*, 1:8. (Kaynak: *Complete Works of Josephus*, tr. Syvert Havercamp, New York: Bigelow-Brown&Co., 1844, vol. IV.)

35 Yahudilikte o dönemde 22 sayısının özel bir yeri olmuştur. İbrani alfabesini oluşturan harflerin sayısı 22’dir. Pseudepigrafik *Jubilees* kaynağı bu sayıyı vurgulamaktadır: “Ve hepsi birlikte 22 tür oldu. ... Âdem’den Yakup’a kadar insanların önderlerinin sayısı 22’ydi. Yedinci günde yapılan işlerin sayısı 22’ydi.” Bkz. *The Book of Jubilees*, 2:15-16, 23. (Kaynak: Charles, *The Apocrypha II: Pseudepygrapha*.)

36 Alon, *Toldot ha-Yehudim*, I, 171; Dunbar, “The Biblical canon”, s. 304; Collins, *Seers*, s. 6-7.

37 Graetz, *Kohelet*, s. 168-169; Louis B. Wolfenson, “Implications on the place of the Book of Ruth in Editions, Manuscripts, and Canon of the Old Testament”, *HUCA*, (1924), s. 173-175.

38 Solomon Zeitlin, “An Historical Study of the Canonization of the Hebrew Scriptures”, *PAAJR*, III, (1931-1932), s. 130.

39 W. Fell, “Der Bibelkanon des Flavius Josephus,” *Biblische Zeitschrift*, VII, (1909), s. 8.

günümüzdeki *Tanah*'ta *Ketuvim*'de yer alan Tarihler, Eyüp, Ester ve Ezra-Nehemya'nın ise Josephus'a göre *Neviim*'e dâhil olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁰

F. IV. Ezra

2. Ezra olarak da bilinen ve M.S. I. yüzyılın sonlarına tarihlenen bu kaynak, kutsal metinleri teşkil eden kitapların sayısı ile ilgili Masoretik metne uygun sayıda bilgi veren ilk kaynak özelliğini taşımaktadır.⁴¹

“... Böylece bu 40 gün zarfında 94 kitap yazılmıştır. Zaman geçip 40 gün dolduğunda Yüce Olan bana söyleyerek buyurdu: yazdığın kitaplardan 24'ünü yay, layık olan ve olmayan herkes okusun. Fakat geriye kalan 70 kitabı kavmin içerisindeki bilge kişilere vermek için sakla.”⁴²

Bu metin sadece kitapların sayısını belirtmiş, gruplara değinmemiştir. 94 kitabın vahye dayandığını ifade eden metnin apokrif ve pseudepigrafik kitaplara da vahyedilme açısından meşruiyet kazandırmayı hedeflediği söylenebilir.⁴³ Kutsal metin kanonunda yer alsa da kitapların tartışılma sebeplerinden birinin de vahyedilme olduğu⁴⁴ göz önüne alındığında, bu kaynağın Ferisilerin ellerindeki 24 kanonik kitabın mukabilinde ‘dışlanmış/*hitzonim*’ kitapların da vahye dayandığını ispatlamaya çalıştığı söylenebilir. Bu da o dönemde 24 kitaptan oluşan standart metin algısını ima etmektedir.

G. Babil Talmudu: Baba Batra

Bu kaynak *Tora*'yı oluşturan kitaplarla ilgili ismen bilgi vermese de *Neviim* ve *Ketuvim*'deki kitapların ismi ve düzeni hakkında bilgi veren ilk kaynaktır. İlgili metin Amoraim'in tartışmaları içerisinde yer alsa da, metindeki “*bizim rabbiler öğretti*” ifadesi bu bilginin Tannaim ulemasına, yani en geç M.S. II. yüzyıla ait olduğunu ortaya koymaktadır. Kaynaktaki bilgi şöyledir:

“Bizim rabbiler şöyle öğretti: *Neviim*'in sıralaması şöyledir: Yuşa, Hâkimler, Samuel, Krallar, Yeremya, Hezekiel, İşıya ve 12 peygamber. ... *Ketuvim*'in sıralaması şöyledir: Rut, Mezmurlar, Eyüp, Süleyman'ın Meselleri, Vaiz, Neşideler Neşidesi, Ağıtlar, Daniel ve Ester, Ezra ve Tarihler.”⁴⁵

Bu kaynak *Neviim* ve *Ketuvim*'den ismen bahsetmesi ve kitapları ismen zikretmesi açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Kaynak, *Tora*'nın içerdiği 5

40 Beckwith, *The Old Testament Canon*, s. 80.

41 Dunbar, “The Biblical Canon”, s. 304.

42 4 Ezra, 14:44-45. (Kaynak: Charles, *The Apocrypha II: Pseudepigrapha*.)

43 David S. Russel, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, Philadelphia: Westminster, 1964, s. 85-88.

44 B. Megilla 7a.

45 B. Baba Batra 14b.

kitap da ilave edilince, Josephus'un da sunduğu sayıya uygun olarak *Tanah*'ın 22 kitaptan oluştuğunu söylemektedir. Bunun sebebi, günümüz *Tanah* metninden farklı olarak Daniel ve Ester'in bir tek kitap, yine Ezra ve Tarihler'in bir tek kitap şeklinde sayılmasıdır. Kitap sıralamasında günümüz *Tanah* metni ile arada küçük farklılık barındırırsa da bu kaynak, kitapların kanonik statüsünü belirlemekten öte grup içerisindeki yerini belirtmektedir.⁴⁶

II. Rabbilere Göre *Tanah*'ın İçeriği

A. Kitapların Grup Haline Getirilmesi

Rabbiler kutsal metinleri *Tora*, *Neviim* ve *Ketuvim* olmak üzere üç grupta toplamışlardır.⁴⁷ Ortaçağ Yahudi düşüncesinde üçlü gruplandırmanın vahiysele temeli gündeme getirilmiş, *Neviim* ve *Ketuvim*'in vahyedilme düzeyi bakımından dahi birbirinden farklı olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Birlikte toplanmalarına izin verdiklerine bakılınca,⁴⁹ rabbilerin bu iki grubu vahyedilmişlik değeri açısından eşit tutulduğu söylenebilir.⁵⁰

Tevrat'ın Hz. Musa döneminde yazılmasına kutsal metinlerde işaret edilir.⁵¹ Hz. Musa'dan sonra Tevrat kaybolma ve tahrif edilme gibi birçok badireler yaşasa bile M.Ö. V. yüzyılın ortalarında Ezra tarafından tespit edilmesi ve yazılmasının kabulü,⁵² onun sıhhati konusunda Yahudilerce yeterli kanıt sayılmıştır. *Neviim* ve *Ketuvim*'in yazılması konusunda herhangi bir boşluğun bulunmadığı ifade edilmiştir. Yuşa'dan itibaren peygamberler kendi adlarına atfedilen kitapları yazarak *Neviim*'i oluşturdukları gibi *Ketuvim*'de yer alan diğer kitapları da yazmışlardır.⁵³ *Tanah*'ın mevcut şeklini ne zaman aldığı konusunda rabbani kaynaklarda kesin bir tarih zikredilmemiştir. Rabbiler kitap gruplarının bir arada toplanmasını tartışsalar da,⁵⁴ bunun

46 Ellis, *The Old Testament*, s. 12-13.

47 B. Taanit 8a; B. Megilla 21b; B. Baba Kamma 92b; B. Sanhedrin 90b, 101a; Y. Megilla 1:5; Y. Nedarim 3:9.

48 Musa ibn Meymun El-Kurtubi, *Delâletü'l-Hâirîn*, haz. Hüseyin Atay, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, II:45; R. David Kimhi (Radak), *ha-Piruş ha-Şalem al Tehilim*, haz. Abraham Darom, 2. bsk., Yeruşalim: Mosad ha-Rav Kuk, 5731/1971, s. 7.

49 B. Baba Batra 13b-14b. Ayrıca bkz. Megilla 3:1; T. Roş ha-Şana 2:10; T. Megilla 3:12; Y. Megilla 3:1.

50 Bkz. Leiman, *The Canonization*, s. 64-66.

51 Tesniye 31:9, 24-26. Ayrıca bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yay., 2001, s. 88.

52 Adam, *Tevrat*, s. 105 ve dvm; Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, İstanbul: IQ, 2007, s. 148-149, 152, 192 ve dvm.

53 B. Baba Batra 14b-15a.

54 B. Baba Batra 13b-14b. Ayrıca bkz. Megilla 3:1; T. Roş ha-Şana 2:10; T. Megilla 3:12; Y. Megilla 3:1.

zamanı onlar için üzerinde durulacak bir mesele olmamıştır. Fakat bu tartışmalardan toplamanın gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Bu konu üzerine çalışmalarda da kesin zaman belirtilmemiştir.⁵⁵

B. Müstakil Olarak Kitaplar

Rabbilere göre *Tanah* 24 kitaptan oluşmaktadır. Onlar bu sayıyı rakam verecek ifade ettikleri gibi⁵⁶ kitapların adlarını söylemekle de⁵⁷ ifade etmişler. Dikkat edilmelidir ki bu sayı Amoraîm dönemi ürünüdür. Tannaîm dönemi kaynaklarında kitapların sayısı zikredilmemiştir. Fakat bu, o dönemde bu konuda hiçbir görüşün olmadığı anlamına gelmemelidir. Daha önce de görüldüğü üzere, Josephus *Tanah*'ın 22 kitaptan oluştuğunu belirtmiştir. Yine Josephus'la çağdaş pseudepigrafik 4. Ezra ise kitapların sayısının 24 olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Tannaîm döneminde kitapların sayısı hakkında her iki rakamın gündemde olduğu söylenebilir.

Rabbiler kitapların kim/kimler tarafından yazıldığını açıklamışlardır. Bu beyana göre *Tora* 'yı yazan Hz. Musa (M.Ö. XIII. yüzyılın 2. yarısı), *Ketuvim*'den Eyüp'ü de yazmıştır. Yuşa (M.Ö. XIII. yüzyılın son çeyreği ile XII. yüzyılın ilk çeyreği arası), kendi adını taşıyan kitabı yazmıştır. Samuel (M.Ö. XI. yüzyıl) kendi adını taşıyan kitap ile *Neviim*'den Hâkimler ve *Ketuvim*'den Rut'u yazmıştır. Mezmurlar'ın yazarı Davut'tur (M.Ö. XI. yüzyılın 2. yarısı ile X. yüzyılın ilk çeyreği arası). Hezekiya (M.Ö. VIII. yüzyılın son çeyreği ile VII. yüzyılın ilk çeyreği arası) ve arkadaşları *Neviim*'den İşaya ve *Ketuvim*'den Süleyman'ın Meselleri, Neşideler Neşidesi ve Vaiz'i yazmışlardır. Yeremya (M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreği ile VI. yüzyılın ilk çeyreği arası) kendi adını taşıyan kitabı, *Neviim*'den Krallar ve *Ketuvim*'den Ağıtlar'ı yazmıştır. *Knesset ha-Gedola* üyeleri (M.Ö. V-III. yüzyıl) *Neviim*'den Hezekiel ve 12 küçük peygamberler kitaplarını, *Ketuvim*'den Daniel ve Ester'i yazmışlar. Kendi adını taşıyan kitabı yazan Ezra (M.Ö. V. yüzyıl) Tarihler'i yazmayı başlatmış, Nehemya (M.Ö. V. yüzyıl) bitirmiştir.⁵⁸

Rabbiler kitapların düzeni konusunu da açıklamışlardır. Kitap sıralamasının Tanrı tarafından bildirilmeyip din bilginlerine bırakıldığı konuyla ilgili tartışmalardan belli olmaktadır. Nitekim o dönemde farklı sıralamaların mevcut olduğu, bu konuda detaylı bilgi veren Babil Talmudu'nun da diğer sıralamalara karşı bir tavrı ifade ettiği ileri sürülmüştür.⁵⁹ Kitapların sırala-

55 Lea Himmelfarb, "The Identity of First Masoretes", *Sefarad*, 67:1 (2007), s. 37.

56 B. Taanit 8a.

57 B. Baba Batra 14b-15a.

58 B. Baba Batra 14b-15a. Verilen tarihler çoğunlukla tahminidir.

59 Ellis, *The Old Testament*, s. 13; Timothy J. Stone, *The Computational History of the Megilloth*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013, s. 103.

masında bir kitabın hacmi, kitaplar arasındaki konusal bütünlüğün sağlanması ve kitabın Yahudi tarihinde vuku bulmuş olumlu olayları içermesi gibi kriterler temel alınmıştır. Sıralamada en tartışmasız olan *Tora*'dır. En eski *Tora* elyazmalarında dahi aynı sıralamanın olması,⁶⁰ bu konuda ittifak olduğunu ortaya koymaktadır.⁶¹ Ayrıca, *Tora*'daki sıralamada kronolojik ve teolojik hedeflerin olduğu ifade edilmiştir.⁶² Rabbiler *Neviim*'i "*Yuşa, Hâkimler, Samuel, Krallar, Yeremya, Hezekiel, İşaya ve 12 Peygamber*" şeklinde sıralamışlardır.⁶³ Bu sıralama, günümüz metnindeki sıralamadan kısmen farklılık göstermektedir. Günümüz metninde İşaya, Krallar ile Yeremya'nın arasında yer almaktadır. *Neviim*'de sıralamada kronoloji değil hacim esas alınmıştır. Örneğin İşaya kronoloji bakımından Yeremya ve Hezekiel'den önce gelmesine rağmen sıralamada onlardan sonra yazılmıştır.⁶⁴ 12 Peygamber hacminin küçüklüğü nedeniyle bir kitap sayılmıştır. 12 Peygamber'in kendi içerisinde sıralamasında ise, İsrail ve Yehuda krallıklarındaki peygamberlerin kitaplarının peşpeşe dizildiği fark edilmektedir.⁶⁵ Sıralamada diğer önemli kriter, konusal bütünlüğün sağlanması olmuştur.⁶⁶ Rabbiler Krallar kitabının Süleyman Mabedi'nin yıkılmasını anlatan ifadelerle bittiğini, Yeremya'nın da sürgün döneminde yaşadığını, Hezekiel kitabının sürgün dönemini anlatmakla başlasa da İsrailoğulları'nın kutsal topraklara tekrar sahip olacağı şeklinde müjdelerle bittiğini ve İşaya kitabının da yine müjdeler içerdiğini göz önüne alarak bu kitapları birbirinin ardınca dizmişler. Bu sıralamanın kronolojiye uymadığının farkında olan rabbiler konusal bütünlüğü esas aldıklarını beyan etmişlerdir.⁶⁷ Rabbiler *Ketuvim*'i "*Rut, Mezmurlar, Eyüp, Süleyman'ın Meselleri, Vaiz, Neşideler Neşidesi, Ağıtlar, Daniel ve Ester, Ezra ve Tarihler*" şeklinde sıralamışlardır.⁶⁸ Bu sıralama günümüz metnindeki sıralamadan farklıdır. Rabbiler bu sıralamada kronolojiden ziyade içeriğin esas alındığını beyan etmişlerdir, fakat öne sürdükleri gerekçe tutarlı değildir. Nitekim uzmanlar *Ketuvim*'in sıralamasını eleştirmişlerdir.⁶⁹ *Ketuvim* kendi

60 Leiman, *The Canonization*, s. 165.

61 *Tora*'nın kanonizasyonu konusunda detaylı bilgi için bkz. Adam, *Tevrat*, s. 105 ve dvm; Kurt, *Yahudi Tarihi*, s. 148-149, 152, 192 ve dvm.

62 Greg Goswell, "Order of the Books in the Hebrew Bible", *Journal of Evangelical Theological Society*, 51/4 (2008), s. 677-678.

63 B. Baba Batra 14b.

64 Bu konuda bkz., Beckwith, *The Old Testament*, s. 160-162.

65 Raymond C. Leeuwen, "Scribal wisdom and theodicy in the Book of the Twelve", *In Search of Wisdom: Essays in Memory of John G. Gammie*, ed. L.G. Perdue ve dğr., Louisville: Westminster/John Knox, s. 34. Krş. Goswell, "Order of the Books", s. 681-683.

66 Bu konuda bkz., Goswell, "Order of the Books", s. 679.

67 B. Baba Batra 14b.

68 B. Baba Batra 14b.

69 Bkz. Stone, *The Compilational History*, s. 103-104.

içerisinde alt gruplara ayrılmıştır ve buradaki sıralamada da mezkûr kriterlere dikkat edilmiştir.⁷⁰

III. Yahudilikte Kanonizasyona Yaklaşım

Kanon kelimesi belirlenmiş kutsal yazılar anlamında ilk defa Hıristiyan kilise babası Athanasius (296-373) tarafından kullanılmıştır.⁷¹ Rabbanî kaynaklarda *Tanah*'a işaretlerle kanon veya benzeri herhangi bir ifade mevcut değildir.⁷²

Yahudiler *Tanah*'ın kanonizasyonunu nübüvvet müessesesi ile ilişkilendirmiş, son peygamber olan Malaki'nin kitabını son kitap saymışlar. Malaki'den sonra vahiy kesilmiştir.⁷³ Bu yaklaşıma M.S. I. yüzyıla ait kaynaklarda rastlanmaktadır. Josephus⁷⁴ ve 4. Ezra'nın⁷⁵ yazarı bu görüştedirler. Kaynaklardaki bu konsensüs bu kaynakları yazanların ellerinde standart bir metnin var olduğunu ve bu metinde Pers döneminden sonraya ait herhangi bir kitabın bulunmadığını ima etmektedir.⁷⁶ Aslında bir kitabın kanoniklik statüsünü nasıl kazandığına ilişkin tarihsel herhangi bir kayıt mevcut değildir. Kanonik kitaplara yapılan atıflarda onlar bağlayıcı kabul edilip kanonizasyon öncesi halleriyle ilgili bilgi verilmemektedir. Yahudi kutsal metin kanonunu benimsemiş Protestan uzmanlar bu bağlamda "kendinden onaylanmış (autopiston)" terimini kullanmışlardır.⁷⁷

A. Rabbilerin Kanon Algısı

Kanonizasyonla ilgili rabbanî kaynaklarda bir bilgi geçmez. Temel kaynaklar *Tanah* kanonunun aslı ve gelişmesi ile ilgili açık bir kanıt sunmamaktadır.⁷⁸ Nitekim M.S. I-II. yüzyıl sonlarına kadar kanon kavramını ifade etmek

70 Bkz., Goswell, "Order of the Books", s. 684-687.

71 Rebecca S. Hancock, "Canon: Hebrew Bible", *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, s. 88.

72 Zeitlin, "The Canonization", s. 121.

73 B. Yoma 9b; B. Sota 48b; B. Sanhedrin 11a; T. Sota 13:4. Aslında bu kabul kutsal kitap koleksiyonuna bir kitabın ilave edilmemesiyle ilgilidir. (Louis H. Feldman, "Prophets and Prophecy in Josephus", *Prophets, Prophecy, and Prophetic Texts in Second Temple Judaism*, ed. M. H. Floyd, R. D. Haak, New York: T&T Clark, 2006, s. 227.)

74 Josephus *Tanah*'taki son kitabı Pers kralı Artaxerxes dönemine ait olduğunu söylemiştir.

75 4 Ezra 14: 37-48.

76 Sid Z. Leiman, "Josephus and the Canon of the Bible", *Josephus the Bible and History*, ed. Louis Feldman, Gohei Hata, Leiden: Brill, 1989, s. 56.

77 Dunbar, "The Biblical Canon", s. 314.

78 W. Frederic Bade, "The Canonization of the Old Testament", *The Biblical World*, 37: 3 (1911), s. 152.

için Yahudiler arasında herhangi bir terime rastlanmamaktadır.⁷⁹ Fakat bu, rabbilerin bu konuda bir yaklaşımın bulunmadığına yorumlanmamalıdır. Uzmanlar kaynaklarda geçen “elleri murdar eden/*metame et ha-yadayim*” ve “(kitabı) rafa kaldırma/*lignoz (sefer)*” kavramlarının rabbani düşüncede kanonik sayılan metni ifade etmek için kullanıldığı görüşündedirler: İlaveten, “dış(lanan) kitaplar/*sefarim hitzonim*” kavramının da konuyla ilgili olduğu belirtilir.⁸⁰

Uzmanlar, “elleri murdar eden” ifadesi ile kanonik kitapların kastedildiğinde ittifak etmişlerdir.⁸¹ Burada kastedilen, dokunulması yasak bazı eşyalara dokunmakla ellerin murdar olmasıdır ve kutsal metinlere dokunmak elleri murdar etmektedir. Bu durumda olan kohenerler Teruma’ya⁸² dokunmak için ritüel temizlik yapmalıydılar.⁸³ Her ne kadar Yohanan Ben Zakkay bu hükmün kutsal metinlere saygıdan dolayı olduğunu söylese de,⁸⁴ kutsal metinleri korumak için konulmuş olması daha makul görünmektedir.⁸⁵ Bu hüküm, her ikisinin kutsal olduğu düşüncesinden hareketle kohenerlerin Teruma’yı kutsal metinlerle birlikte yerleştirmeleri neticesinde farelerin kutsal metinlere zarar vermesi ihtimaline karşı bir tedbir olarak verilmiştir.⁸⁶ Bazıları ise sebebin rabbiler tarafından da net olarak bilinmediğini iddia etmişlerdir.⁸⁷ Bu kriter bakımından *Tanah*’ın bazı kitapları tartışılmış, Ester, Neşideler Neşidesi ve Vaiz kitaplarının elleri murdar etmediği ileri sürülmüşse⁸⁸ de kabul görmemiştir. Beckwith bu görüşlerin bireysel olduğunu ifade

79 Kraemer, “The Formation of Rabbinic Canon”, s. 614-615. Ayrıca bkz. Newman, “The Council of Jamnia”, s. 337.

80 Zeitlin eski Yahudi literatürünü “kutsal yazılar” ve “dış(lanan) kitaplar” şeklinde ikiye ayırmış ve “rafa kaldırma” kavramını kitabın ihracı anlamında değil avamın kullanımına verilmemesi şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir. (Zeitlin, “The Canonization”, s. 125; Solomon Zeitlin, “Jewish Apocryphal Literature”, *The Jewish Quarterly Review*, 40: 3 (1950), s. 230.) Fakat kavramın diğer kullanımlarına bakılınca bu doğru görünmemektedir. Kavramın ihraç anlamında kullanılmasıyla ilgili bkz. Leiman, *The Canonization*, s. 173-174.

81 Alon, *Toldot ha-Yehudim*, I, 170-171; Leiman, *The Canonization*, s. 102.

82 Bu sunu sadece kohenerlere ait olup kohener, ailesi ve hizmetçileri tarafından tüketilebilirdi. Bkz. A’hron Oppenheimer, “Terumot and Ma’aserot”, *Encyclopaedia Judaica*², XIX, s. 652-654.

83 Kelim 15: 6; Yadayim 5: 8; Pesahim 10: 9; T. Kelim Metzia 5: 8; T. Nidda 9: 11; B. Şabat 14a-14b.

84 Yadayim 4: 6; T. Yadayim 2: 9.

85 M. H. Segal, “The Promulgation of the Authoritative Text of the Hebrew Bible”, *Journal of Biblical Studies*, 72: 1 (1953), s. 43.

86 B. Şabat 14a; Newman, “The Council of Jamnia”, s. 337. Ayrıca bkz. Zeitlin, “The Canonization”, s. 137-139.

87 Martin Goodman, *Judaism in the Roman World: Collected Essays*, Leiden: Brill, 2007, s. 70-78; Philip S. Alexander, “The Parting of the Ways from the Perspective of Rabbinic Judaism”, *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*, ed. James D.G. Dunn, Tübingen: Mohr Siebeck, 1992, s. 12-13.

88 Bkz. Kelim 15: 6; Eduyot 5: 3; Yadayim 3:5; T. Kelim Metzia 5: 8; T. Yadayim 2: 6, 9; B. Megilla 7a; B. Sanhedrin 100a; B. Yoma 29a; B. Şabat 14a-14b.

eder.⁸⁹ Fakat Şammay ekolünün Vaiz kitabının elleri murdar etmediği görüşü⁹⁰ Beckwith'i yalanlamaktadır. Zikredilen üç kitapta Yahve kelimesi geçmediği için rabbilerin bunları diğerleriyle eşit kutsallıkta görmekte müteReddit davrandıkları ve tartışmanın sebebinin bu olduğu ileri sürülmüştür.⁹¹ Kutsal metinlerin tercümeleleri,⁹² alıntılar, minim/heretiklerin kitapları, Ben Sira'nın kitabı ve sonra yazılan kitaplar,⁹³ Homer'in kitabı⁹⁴ elleri murdar etmemektedir. Bunun, sadece mabette ibadet için kullanılan, bir anlamda resmi metnin özelliği olduğu ileri sürülmüştür.⁹⁵

Kanonizasyonla ilgili diğer kavram "(kitabı) rafa kaldırma/*lignoz (sefer)*" kavramıdır. Bu kavram bir kitabın hem yazım hatalarından dolayı kullanılmaz hale geldiğini,⁹⁶ hem de kutsal metin koleksiyonuna alınmamasını ifade eder.⁹⁷ Kavram uzmanlar tarafından "elleri murdar etme" kavramı gibi detaylıca ele alınmışsa da⁹⁸ bir kitabı kanonik kabul etmemeyi ifade ettiği aşikârdır. Bir kitabın rafa kaldırılması, kullanımdan kaldırılarak kutsal metin koleksiyonuna girmemesi demektir. Rabbanî kaynaklarda olumlu veya olumsuz bağlamda birtakım eşyaların ve yazıların rafa kaldırılmasından bahsedilir. Konuyla ilgili Hezekiel, Vaiz ve Süleyman'ın Meselleri kitaplarının rafa kaldırılması önerilse de⁹⁹ bu önerinin kabul edilmediği bellidir. Kaynaklarda geçtiği üzere Ben Sira, Sefer Refuot ve Sefer Yuhasin adlı kitaplar ise rafa kaldırılmış, yani kutsal metin kanonuna alınmamıştır.¹⁰⁰ Yine *Tanah*'ta atıf yapılan Sefer ha-Yaşar, Sefer Milhamot Ha-Şem, Sefer Divrey Şlomo ve benzeri kitapların Masoretik metinde yer almamaları, onların da kullanımdan kaldırıldığına işaret etmektedir.¹⁰¹

Konuyla ilgili üzerinde durulması gereken diğer bir kavram da "dış(lanan) kitaplar" kavramıdır. Zeitlin bu kavramın apokrif literatürü

89 Beckwith, *The Old Testament*, s. 275.

90 Eduyoth 5: 3; Yadayim 3: 5.

91 Michael Broyde, "Defilement of the Hands, Canonization of the Bible, and the Special Status of Esther, Ecclesiastes, and Song of Songs", *Judaism: a Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 44: 1 (1995), s. 65-79 (<http://www.thefreelibrary.com>, 03.10.2014).

92 Yadayim 4: 5; Newman, "The Council of Jamnia", s. 338.

93 T. Yadayim 2: 5. Yani son peygamber Malaki'den (M.Ö. IV. yüzyıl) sonra.

94 Yadayim 4: 6.

95 Newman, "The Council of Jamnia", s. 338.

96 Greenberg, Moshe, "The Stabilization of the Text of the Hebrew Bible", *Journal of the American Oriental Society*, 76: 3 (1956), s. 161.

97 Alon, *Toldot ha-Yehudim*, I, 171-172.

98 Newman, "The Council of Jamnia", s. 338.

99 B. Şabat 13b, 30b; B. Hagiga 13a.

100 Pesahim 4: 10; B. Pesahim 62b; B. Sanhedrin 100b.

101 Bu kitap listesi ve *Tanah*'taki atıf yerleri için bkz., Zeev Veysman, *Mavo le-Mikra*, Tel Aviv: ha-Universita ha-Petuha, 1990, s. 176.

ifade ettiğini öne sürer.¹⁰² Rabbiler “dış(lanan) kitaplar”dan bahsederek bunların okunmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Gelecek dünyada İsrailoğulları’ndan kimlerin nasibinin olmayacağı hakkında bahsederken R. Akiba “... dış(lanan) kitapları da okuyan birisi” ifadesini kullanmış, fakat bu kitapların hangi kitaplar olduğunu açıklamamıştır.¹⁰³ Bir rabbi burada Sadukiler’in¹⁰⁴ kitaplarının, başka birisi Ben Sira’nın kitabının kastedildiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁵ Yine Ben Laana’nın da kitapları reddedilmiş, Homer’in ve sonradan yazılan kitapların okunması anlamsız sayılmıştır.¹⁰⁶ Bu görüşler, Ferisiler’in Helen kültürüne karşı olumsuz tutumlarının, kutsal metinlerin meşruiyeti konusunda da etkin olduğuna yorumlanabilir. Dış(lanan) kitapların ortak özelliği bunu söylemeye imkân vermektedir. Şammay okulunun Vaiz kitabını reddetme sebebinin de bu kitapta görülen Helen kültürü etkisinin olduğu tahmin edilebilir.¹⁰⁷ Helen kültürünün İsrailoğulları arasında hâkim olmaya başlaması son peygamber Malaki’den sonraya tesadüf etmektedir ve bundan dolayı bu döneme ait literatür kutsal metinlerden sayılmamıştır.¹⁰⁸ Homer’e ve Yahudi geleneğinde Tyana’lı Apollonius’la özdeşleştirilen¹⁰⁹ Ben Laana’ya atfedilerek dışlanan kitapların ortak özelliği Helen kültürüne aidiyettir. Yine ister o dönemde Helen kültür zemininde yayılan Hıristiyanlar olsun, isterse Romalılarla iyi ilişkiler içerisinde olan ve Helen kültürünü benimseyen Sadukiler olsun, kitapları dışlanan heretiklerin kesin özelliği Helen kültürüne ait olmalarıdır. Bu olgudan hareketle, kutsal metin kanonizasyonunda Ferisilerin asabiyetçi bir tutum içerisinde olduklarını ve Helen kültürüyle temasta olmayı bir kitabın dışlanması için yeterli saydıklarını söylemek mümkündür. Nitekim Alon, kitapların dışlanması olgusunun eskiye dayandığını, R. Akiba’nın da son noktayı koyduğunu söyleyerek meselenin daha kadim olduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁰

102 Zeitlin, “The Canonization”, s. 155; Zeitlin, “Jewish Apocryphal Literature”, s. 230.

103 Sanhedrin 10: 1; B. Sanhedrin 90a.

104 Metinde geçen “Sadukiler” ifadesinin –bazı nüshalarda da tashih edildiği üzere– “minim/heretikler (Yahudi-Hıristiyanlar) şeklinde anlaşılması isabetli görünmektedir. Çünkü Amoraim döneminde mabet mevcut olmadığı gibi Sadukiler de mevcut değildi. Metinde Sadukilerden bahsedilmesi Talmud’un sansürüyle ilgili olup Hıristiyanlar hakkında olumsuz ifadelerin Sadukilere vs. gruplara mal edildiği bilinmektedir. (R. Travers Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, New Jersey: Ktav, 2006, s. 333-334.)

105 B. Sanhedrin 100b.

106 Y. Sanhedrin 10:1.

107 Veysman, *Mavo le-Mikra*, s. 120.

108 Feldman, “Prophets and Prophecy”, s. 227.

109 “Ben La’anah”, *Jewish Encyclopedia*, (<http://jewishencyclopedia.com/articles/2880-ben-la-anah>, 03.10.2014).

110 Alon, *Toldot ha-Yehudim*, I, 172.

IV. Kanonizasyonun Tarihiyle İlgili Görüşler

A. Yavne Toplantısı Yaklaşımı

Tanah'ın ne zaman kanonize edildiğiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Asırlar boyunca bu konunun tartışılmadığı, bir suskunluğun olduğu görülmektedir. *Tanah* metni üzerine çalışmaların doğal bir sonucu olarak kanonizasyon meselesi araştırılmış, bunun Yavne Toplantısı'nda gerçekleştiği ileri sürülmüştür. Bu iddia ilk defa XIX. yüzyılın son çeyreğinde H. Graetz tarafından dile getirilmiştir. Graetz kanonizasyonun üç aşamada gerçekleştiğini iddia etmiştir. Ona göre *Tora* Ezra tarafından M.Ö. V. yüzyılda, *Neviim* Nehemya'nın ölümünden hemen sonra M.Ö. IV. yüzyılın başlarında kanonize edilmiştir. O dönemde mevcut olan fakat *Neviim*'deki kitaplardan farklı olan diğer kitaplar bu gruba alınmamış, sonradan bu kitaplar sayıca daha da artmış ve M.S. 65'te Hillel ve Şamma'yı okulu temsilcileri tarafından tartışılmışsa da kanonizasyonda son aşamaya gelinmemiştir. Bu kitapların kanonizasyonu da M.S. 90'lı yıllarda Yavne Toplantısı'nda gerçekleşmiş, böylece *Tanah*'ın nihai kanonizasyonu Yavne Toplantısı'nda sağlanmıştır.¹¹¹ Graetz bu iddiasında kimseyi referans göstermese de Aune, Graetz'in Spinoza'dan etkilenmiş olabileceğini düşünür. *Tractatus Theologico-Politicus* eserinde Spinoza, kutsal metin kanonu meselesine eğilerek Makkabiler'in zaferinden sonra Ferisiler'in mabedi restorasyon sırasında mevcut kitaplar arasından bir kısmını kanonik olarak belirlediklerini, böylece kanonik *Tanah*'ın ortaya çıktığını söyler. Spinoza belli bir yer ve zaman belirlemeden, Yavne'den bahsetmeden bir Ferisiler Toplantısı'nın gerçekleştiğini ve böylece kanonun ortaya çıktığını söyler.¹¹² Aune bu bağlamda Spinoza ile Graetz'i karşılaştırır. Ona göre, her ne kadar bir delil olmasa da, Graetz'in iddiası Spinoza'nın iddiasının rafine edilmiş hali gibi durmaktadır.¹¹³ Son aşaması Yavne Toplantısı'nda gerçekleşmek üzere kanonizasyonda üç aşamalı yaklaşım, *Tora* ve *Neviim*'in kanonizasyon tarihi konusunda tam aynı olmamakla beraber Ryle tarafından devam ettirilmiştir. Ona göre *Tora* M.Ö. 432'den az önce Ezra zamanında,¹¹⁴ *Neviim* M.Ö. 200'lü yıllarda kanonize edilmiştir.¹¹⁵ *Ketuvim* ise pratik boyutta daha önceden, M.Ö. 160-105 yılları arasında şekillenmesine rağmen kanonize edilerek M.S. 100'lü yıllarda resmi şekil kazanmış, böylece *Tanah*'ın kanonizasyonu tamamlanmıştır.¹¹⁶ Daha sonra ise Ryle'in

111 Graetz, *Kohelet*, s. 147-173.

112 Benedict De Spinoza, *Tractatus Theologico-Politicus*, tr. R.H.M. Elwes, London/New York: Routledge, 1966, s. 155.

113 D.E. Aune, "On the Origins of the Council of Javneh Myth", *Journal of Biblical Literature*, 110: 3 (1991), s. 492-493.

114 Ryle, *The Canon*, s. 93.

115 Ryle, *The Canon*, s. 113.

116 Ryle, *The Canon*, s. 172, 177-178.

yaklaşımı diğerleri tarafından paylaşılmıştır.¹¹⁷ Konuya giriş mahiyetinde bilgi veren birçok kaynakta bu teori tekrarlanmaktadır.

B. Yavne Toplantısı'nı Kabul Etmeyen Görüşler

XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Yavne'deki kanonizasyon konusu bazı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Bazıları Yavne Toplantısı'yla ilgili iddianın kaynaklara uygun olmadığını söylemekle yetinmiş, bazıları da kanonizasyonla ilgili farklı tarihler ileri sürmüşlerdir.¹¹⁸ Popüler Yavne Toplantısı teorisine ilk eleştiri 1925'te W. Christie'den gelmiştir.¹¹⁹ Bu teoriye karşı çıkanlardan Segal'e göre Yavne'de kanonizasyon konusu yer almamış, sadece "elleri murdar etme" konusuyla bağlantılı olarak Vaiz ve Neşideler Neşidesi kitaplarının kutsallığına değinilmiş, hatta müteakip zamanlarda tartışma Ester kitabına sıçramıştır. Bu yüzden Yavne'de standart bir metnin belirlenmesinden bahsetmek doğru değildir.¹²⁰ Soferim döneminde farklı grupların elinde farklı *Tanah* nüshalarının mevcut olduğunu ifade eden Segal, standart ve resmi metnin kabulünün tarihini Makkabiler'in zaferinden sonraya koyar. Ona göre M.Ö. 164'te mabedin ibadete açılmasıyla toplumun dini ihtiyacının karşılanması için bu faaliyet başlamış, başta *Tora* ile Mezmurlar, ardından *Neviim* ve *Ketuvim*'deki diğer kitaplar resmileştirilmiştir.¹²¹ Segal bu kitapların kanonizasyonunun toplumun genel kabulüyle gerçekleştiği görüşündedir.¹²² Bazı araştırmacılar tarafından da paylaşıldığı üzere, bunun anlamı belli bir grubun bir araya gelerek kutsal kitap kanonunu belirlemelerinden ziyade insanların kullanma sıklığından dolayı bazı kitapların öne çıkmasıdır.¹²³ Greenberg de, Segal gibi, kanonizasyonun Makkabiler'in zaferinden sonra olduğu görüşündedir. O, Haşmonaim hanedanı döneminde kültürel canlanma yaşandığını esas alır. Ona göre her ne kadar resmi nüsha oluşturulmuşsa da, o dönemde mevcut olan farklı nüshalar bir anda yürürlükten kalkmamış, II. Mabedin yıkılmasından Bar Kohba isyanına kadarki zaman diliminde, yani M.S. 70-132 tarihleri arasında Ferisilik akımının toplum arasında güçlenmesinden sonra herkes bu nüsha etrafında birleşmiştir.¹²⁴

117 Bu eserlerin listesi için bkz. Leiman, *The Canonization*, s. 188.

118 Özet bilgi için bkz. Stone, *The Compilational History*, s. 34 ve dvm.

119 W. M. Christie, "The Jamnia Period in Jewish History", *The Journal of Theological Studies*, 26: 104 (1925), s. 347-364.

120 Segal, "The Authoritative Text", s. 37.

121 Segal, "The Authoritative Text", s. 42-43.

122 Moşe Tzevi Segal, *Mavo ha-Mikra*, Yeruslayim: Kiryat Sefer, 1967, IV, s. 828-829.

123 Chapman, "The Canon Debate", s. 282-283.

124 Greenberg, "The Text of the Hebrew Bible", s. 160-161, 166.

Yahudiliğin kitap merkezli değil mabet merkezli bir din olduğu kabu-
lünden yola çıkan Grabbe, yazılı literatürün önem kazanmasının I. Mabedin
yıkılmasından sonra Yahudilerin sürgünde olduğunda gerçekleştiğini ve
böylece zaman içerisinde standart bir metne ihtiyacın baş gösterdiğini söy-
ler.¹²⁵ Ona göre Persler döneminin sonlarında, yani M.Ö. IV. yüzyılda kutsal
metinler artık son halini almış idi. O, Daniel ve Vaiz'i Helenizm dönemi
ürünü olarak görse de, Helenizm döneminde başı sonu belli bir kutsal metin
tasavvur etmektedir.¹²⁶ Makkabiler'den önce farklı metinlerin varlığını göz
ardı etmeyen Grabbe, bu farklı metinlerin zaman içerisinde ortadan kalktı-
ğını söyler. M.Ö. II. yüzyılda *Tora*, *Neviim* ve büyük ölçüde *Ketuvim*'deki
kitapların kabul edildiğini, günümüz şekliyle kanonik nüshanın oluşması
için bunlara birkaç kitabın sonradan eklendiğini söyleyen Grabbe, bu ekle-
menin gerçekleştiği zamanın bilinmediği görüşündedir. Bu konuda herhan-
gi bir toplantının gerçekleşmediğini vurgulayan Grabbe, Yavne Toplantı-
sı'nın bir efsane olduğunu söyler.¹²⁷

Zeitlin kanonizasyonun aşamalı bir şekilde gerçekleştiğini ileri sürmüş-
tür. *Tora*'nın Ezra zamanında yani M.Ö. V. yüzyılda, *Neviim*'in ise Makkabi-
ler'den çok önce Hellenist dönemin başlarında yani M.Ö. IV-III. yüzyılda,¹²⁸
Ketuvim'in Hillel ve Şammai okullarının temsilcilerinin Hananiya ben He-
zekiya'nın evinde en erken M.S. 65'te yaptıkları toplantıda¹²⁹ kanonize edil-
diği görüşünde olan Zeitlin, bazıları tarafından ileri sürülen *Neviim*'in II.
Mabedin yıkılışından sonra kanonize edildiği tezini kabul etmemiştir.¹³⁰
Ketuvim'deki bazı kitapların henüz kanonize edilmediğini söyleyen Zeitlin,
Josephus'un zamanında *Tanah*'ın 22 kitaptan müteşekkil olduğunu, Vaiz ve
Ester'in sonradan eklendiğini iddia eder.¹³¹ Zeitlin M.S. 65'te Hillel ve Şam-
mai okullarının temsilcilerinin mezkûr toplantısında Neşideler Neşidesi'nin
ittifakla kanona kabul edildiğini, fakat Vaiz'in tartışıldığını ve Hillel oku-
lundan olanların olumlu bakmalarına rağmen Şammai okulundan olanların
reddetmesiyle kanona dâhil edilmediğini söyler.¹³² Ester'in kanona sonradan
dâhil edildiğini söyleyen Zeitlin bunun Hadrian döneminde (M.S. 118-138)
gerçekleştiğini ileri sürer.¹³³ Ona göre Vaiz M.S. II. yüzyılın başlarında Yavne

125 Lester L. Grabbe, "The Law, the Prophets, and the Rest: the State of the Bible in Pre-Maccabean Times", *Dead Sea Discoveries*, 13: 3 (2006), s. 328.

126 Grabbe, "The Law, the Prophets", s. 322-323, 327.

127 Grabbe, "The Law, the Prophets", s. 335-336.

128 Zeitlin, "The Canonization", s. 121-122.

129 Zeitlin, "The Canonization", s. 134.

130 Zeitlin, "The Canonization", s. 121-122.

131 Zeitlin, "The Canonization", s. 130.

132 Zeitlin, "The Canonization", s. 131.

133 Zeitlin, "The Canonization", s. 132-133.

akademisinde, Ester ise Uşa akademisinde kanona alınmıştır.¹³⁴ Zeitlin'in Vaiz ve Ester'in kanona alınmasını M.S. II. yüzyıla tarihlendirdiği halde kanonizasyonun M.S. 65'de gerçekleştiğini söylemesi Hillel okulunun görüşünü esas alması anlamına gelir. Muhtemelen bunun sebebi Hillel ile Şamay'ın görüşleri çatıştığına Hillel'in görüşünün esas alınacağı ilkesine¹³⁵ dayanmaktadır.

Sonuç

Kutsal metinlerin kanonizasyonunun birçok konu ile bağlantısı vardır. Bunlar müstakil haliyle kitapların durumu, kitapların grup haline getirilmesi, rabbilerin kutsal metinler hakkındaki söylemleri, rabbilerin kanon algısı, dinî ve ideolojik hassasiyetlerle kanonizasyon faaliyetine girişme gibidir. Nitekim standartlaştırılmış metin veya kanon algısı, peygamberlik müessesesinin son bulması, kanoniklik statüsünün dayanağının ne olduğu, sıralama açısından kitapların toplum arasında şöhret bulmasının mı yoksa kanonizasyonun mu daha erken olduğu gibi noktalar da konuyla bağlantılıdır.

Kâtip Ezra'dan (Ezra ha-Sofer) sonra bile farklı kutsal metin nüshalarının varlığı ve bu farklılığın toplum arasında problemlere yol açmadığı gerçeği, o dönemde standart metin anlayışının Yahudiler açısından pek önemli olmadığını ortaya koymaktadır. Tannaim döneminden önce standart metin anlayışı Yahudiler açısından pek önemli olmamıştır. Kitapların grup halinin değil de tek tek üzerinde durulması, bu dönemde kutsal kitap koleksiyonunun oluşumunun hâlâ dinamik olduğuna ve koleksiyona yeni kitaplar eklenebileceğine yorumlanabilir. Peygamberlik kapısının M.Ö. V. yüzyılın sonlarında Malaki ile kapandığı kabulüne rağmen, M.S. I. yüzyılda bazı kitapların koleksiyona ilave edilip edilmeyeceğinin tartışılması, bu konunun hâlâ gündemde olduğunu, nihai halini almış standart bir koleksiyon bulunmadığından dolayı bu dönemde kanonizasyondan bahsedilmeyeceğini ortaya koymaktadır.

Sınırları ve içerikleri belli olmasa da eski kaynaklarda üçlü gruplandırılmaya yönelik "*Tora, Neviim* ve diğer kitaplar" şeklinde ittifakın olması Yahudilikte kutsal metinler için üçlü grup anlayışının önceden beri var olduğunu göstermekte, fakat özellikle *Ketuvim*'le ilgili muğlak ifadelerin kullanılması henüz standart koleksiyonun olmadığını ortaya koymaktadır. *Ketuvim*'e ilk olarak Josephus görece ışık tutarak içeriği hakkında bilgi vermiş,

¹³⁴ Zeitlin, "The Canonization", s. 134. (Peş peşe aynı eser sıralandığı için a.y. ifadesi kullanılabilir)

¹³⁵ Temel kaynaklardan referanslar için bkz., Yeshayahu Gafni, *Jerusalem to Jabneh: the Period of the Mishnah and its Literature*, Tel Aviv: Everyman's University, 1980, s. 33-34, 59.

nihai olarak ise Babil Talmudu ismen bahsetmiş ve içeriğini oluşturan kitapları zikretmiştir. Fakat Josephus'un *Ketuvim* listesinin Babil Talmudu'nun *Ketuvim* listesiyle ve günümüz *Tanah*'ındaki *Ketuvim* listesiyle uyumlu olmadığına dikkat edilmelidir. Bu durum, üçlü gruplandırma olgusunun bile kendi içerisinde bir gelişim süreci geçirdiğini ve ilk başlarda içeriği belli bir üçlü gruplandırmanın mevcut olmayıp zaman içerisinde şekillendiğini söylemeye imkân vermektedir. Bu değerlendirmenin *Neviim* ve özellikle *Ketuvim* gruplarının içeriği açısından yapıldığına dikkat edilmelidir. Bu durum, rabbiler için kitapların grup halinin değil müstakil halinin öncelikli olduğunu ortaya koymaktadır.

Tanah'taki kitapların müstakil haline ilişkin bilgiler M.S. I. yüzyıldan itibaren geçmeye başlar. Bu dönemde Josephus Yahudi kutsal kitaplarını savunurken onların sayısının 22 olduğunu söyleyerek onları üç grupta toplamıştır. Yine bu dönemde yazıldığı bilinen 2. Ezra'da ise halka okunmasına izin verilen kitapların sayısının 24 olduğu ifade edilmektedir. Bu sayılar, her ne kadar ittifak halinde olunmasalar da, kitapların sayısı hakkında bilginin belli ölçüde yayıldığını ortaya koymaktadır. Rabbilerin boşluğa meydan vermemek adına sayıları, yazarı, sıralama kriterleri gibi detay konuları açıklamalarından kitapların müstakil halinin önemi anlaşılabilir. Ancak bir kitabın hangi gruba gireceği, sayıları ve sıralamaları gibi bilgilerin birbiriyle belli ölçüde farklılığından, yine günümüz *Tanah*'ıyla aralarındaki farklılıktan dolayı henüz standart bir metinden bahsetmek imkânsızdır. Nitekim yaşanan tartışmalar bir kitabın kutsal metin koleksiyonuna dâhil edilip edilmeyeceği üzerine odaklanıp hangi gruba gireceği konusu hiç mesele edilmemiştir.

Kitapların kanonik listeye alınmasında dinî, mezhebî ve hizipçilik asabiyetinden beslenen entelektüel zemin önemli olmuştur. Bir kitabın kanonik sayılması için onun vahye dayanması temel alınmıştır. "Elleri murdar etme" tartışması kutsallığı ifade ediyordu ve bu bağlamda tartışılan üç kitabın ortak özelliği, Yahve kelimesini içermemeleridir. Josephus'un Apion'a red diye yazarak Yahudi kutsal kitaplarını savunması ve Greklerin kutsal kitaplarıyla sıhhat bakımından karşılaştırma yapması, bu dönemde kutsal metinler bağlamında Yunanlarla fikri çatışmanın olduğunu ima eder. Aynı saikle rabbiler Greklerin ve heretiklerin/Hıristiyanların kitaplarını dışlamakla kalmayıp Yahudiler tarafından dahi Helenizm döneminde kaleme alınan kitapları dışlamışlar. Yine Şammy Okulu'nun reddetmesine rağmen Hillel Okulu'nun kabul ettiği Vaiz kitabının kanonik listeye girmesi, Ferisi/Hillel akımının etkin rolüne işaret etmektedir.

Kanonizasyon konusu asırlar boyunca gündeme gelmemiştir. XIX. yüzyıldan itibaren kanonizasyonun zamanıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler, M.Ö. II. yüzyılın ortalarına işaret ettikleri gibi M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru Yavne Toplantısı'na da işaret etmektedir. Mevcut kaynaklar ışığında, *Tanah'*ın kanonizasyonunun kesin tarihini belirlemek mümkün görünmemektedir. Fakat bu konuda büyük bir kısmı daha önceden bilinen kanonik listenin nihai haliyle en geç M.S. I. yüzyılın ortalarından itibaren Hillel okulu mensupları tarafından bilindiği ve paylaşıldığı, fakat Şammay okulunun karşı çıkmasıyla bu listeye resmiyet kazandırılmadığı, sonradan zaman içerisinde Hillel akımının o dönem entelektüel camia içerisinde hâkimiyeti ele geçirmesi ve giderek popülaritesini arttırması neticesinde onların bu konudaki görüşlerinin rakipsiz kaldığından dolayı yaygınlaşma imkânı bulduğu, dini konularda tekkesliliğin gerektirdiği ihtiyacı karşılama gibi pek çok etkenler sonucunda kanonizasyonun sessiz bir şekilde kabullenme esasına dayalı olarak, kesin tarihi belli olmamakla birlikte erken Amoraim döneminde gerçekleştiği söylenebilir. Buradan hareketle, söz konusu olayın aslında şartların gerekli kıldığı bir sonuç olduğu için teknik bir terim olan kanonizasyon tabirinin bu bağlamda kullanımının aslında pek uygun olmadığına da dikkat edilmelidir.

Talmud'da rabbilerin kutsal metinlerden yaptıkları bazı alıntılarının metin olarak Masoretik metinden kısmen farklı oluşu,¹³⁶ o dönemde kutsal metinleri mana ile rivayetin henüz makbul olduğunu, yine Ben Sira'ya atıf yapılması¹³⁷ içerik ve biçimsel açıdan standartlaştırılmış bir kutsal metin üzerinde ittifakın henüz olmadığını göstermektedir. Liste üzerine müzakerelerin Amoraim döneminde hâlâ mevcut olması, konunun gündemden çıkmadığına bir işaret olarak yorumlanabilir. Dışlanan kitaplar içerisinde heretiklerin, yani Hıristiyanların kitaplarının da sayılması bu olgunun M.S. I. yüzyıldan sonra gerçekleştiğini desteklemektedir. Kutsal kitap bağlamında Hıristiyanların Yahudilikten ayrılma süreci bir anda gerçekleşmemiştir. Yehuda ha-Nasi'nin farklı kaynakları tarayarak ortaya bir tek Mişna nüshası koyma tecrübesi, rabbileri içerik ve biçimsel açıdan tek metin üzerinde ittifaka psikolojik olarak hazırlamış olmalıdır. Hillel okulunun görüşlerinin zaman içerisinde Yahudi toplumu içerisinde temayüz etmesiyle, bu okulun önce-

136 Örnekler ve konu üzerine kaynaklar için bkz., Yeshayahu Maori, "Rabbinic Midrash as Evidence for Textual Variants in the Hebrew Bible: History and Practice", *Modern Scholarship in the Study of Torah: Contributions and Limitation*, ed. Shalom Carmy, Lanham: Jason Aronson, 2005, s. 101-130; Jason Kalman, "Writing Between the Lines: Rabbinic Epistemology and the Transmission of the Text of the Hebrew Bible in Antiquity", *Maarav*, 17: 1 (2010), s. 57-88.

137 B. Baba Kama 92b. Atıfların listesi için bkz. *The Original Hebrew of a Portion of Ecclesiasticus*, ed. A. E. Cowley, A. Neubauer, Oxford: Clarendon, t.y., s. xix-xxvii.

den sahip olduğu görüşün rakipsiz kaldığı ve M.S. I. yüzyılın ortalarından itibaren Hillel okulunda herkes tarafından kabul edilen listenin hiçbir resmîyet kazandırıcı toplantı yapılmadan sessizce kabullenildiği söylenebilir. Konunun asırlar boyunca gündeme getirilmemesi de bu sebebe bağlanabilir.

Kaynakça

- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yay., 2001.
- Alexander, Philip S., "The Parting of the Ways From the Perspective of Rabbinic Judaism", *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*, ed. James D.G. Dunn, Tübingen: Mohr Siebeck, 1992, 1-26.
- Alon, Gedalyahu, *Toldot ha-Yehudim be-eretz Yisrael be-tekufat ha-Mišna ve ha-Talmud*, Bney Barak: Hotzaat ha-Kibutz ha-Meuhad, 1989, I.
- Aune, D.E., "On the Origins of the Council of Javneh Myth", *Journal of Biblical Literature*, 110: 3 (1991), 491-493.
- Bade, W. Frederic, "The Canonization of the Old Testament", *The Biblical World*, 37: 3 (1911), 151-162.
- Beckwith, Roger T., *The Old Testament Canon of the New Testament Church and its Background in Early Judaism*, London: SPCK, 1985.
- "Ben La'anah", *Jewish Encyclopedia*, <http://jewishencyclopedia.com/articles/2880-ben-la-anah>, (03.10.2014)
- Broyde, Michael, "Defilement of the Hands, Canonization of the Bible, and the Special Status of Esther, Ecclesiastes, and Song of Songs", *Judaism: a Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 44: 1 (1995), 65-79 (<http://www.thefreelibrary.com>) (03.10.2014).
- Buhl, Frants, *Kanon und Text des Alten Testaments*, Leipzig: Akademische Buchhandlung, 1891.
- Chapman, Stephen B., "Canon: Old Testament" *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, 96-109.
- Chapman, Stephen, "The Canon Debate: What It Is and Why It Matters", *Journal of Theological Interpretation*, 4: 2 (2010), 273-294.
- Charles, R.H. *The Apocrypha and the Pseudepigrapha of the Old Testament I-II*, Oxford: Clarendon, 1913.
- Childs, Brevard S., *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, Minneapolis: Augsburg Fortress, 1992.
- Christie, W.M., "The Jamnia Period in Jewish History", *The Journal of Theological Studies*, 26:104 (1925), 347-364.
- Collins, John J., *Seers, Sibyls, and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*, Brill, 2001.
- Complete works of Josephus*, tr. Syvert Havercamp, New York: Bigelow-Brown&Co., 1844, vol. IV.
- Cross, Frank Moore, *From Epic to Canon: History and Literature in Ancient Israel*, Baltimore: The John Hopkins UP, 2000.
- Dunbar, David, "The Biblical Canon", *Hermeneutics Authority and Canon*, ed. D.A. Carson, J. Woodbridge, Eugene: Wipf&Stock Publishers, 2005.
- El-Kurtubi, Musa ibn Meymun, *Delâletü'l-Hâirîn*, haz. Hüseyin Atay, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye.

- Ellis, Earle E., *The Old Testament in Early Christianity*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1991.
- Evans, C.A., "Canon: Overview", *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, 85-87.
- Feldman, Louis H., "Prophets and Prophecy in Josephus", *Prophets, Prophecy, and Prophetic Texts in Second Temple Judaism*, ed. M. H. Floyd, R. D. Haak, New York: T&T Clark, 2006, 210-239.
- Fell, W., "Der Bibelkanon des Flavius Josephus," *Biblische Zeitschrift*, VII, (1909), 1-16.
- Gafni, Yeshayahu, *Jerusalem to Jabneh: the Period of the Mishnah and its Literature*, Tel Aviv: Everyman's University, 1980.
- Goodman, Martin, *Judaism in the Roman World: Collected Essays*, Leiden: Brill, 2007.
- Goswell, Greg, "Order of the books in the Hebrew Bible", *Journal of Evangelical Theological Society*, 51/4 (2008), 673-688.
- Grabbe, Lester L., "The Law, the Prophets, and the Rest: the State of the Bible in Pre-Maccabean times", *Dead Sea Discoveries*, 13: 3 (2006), 319-338.
- Graetz, Heinrich, *Kohelet oder der Salomonische Prediger: übersetzt und kritisch erläutert*, Leipzig: C.F. Winter, 1871.
- Greenberg, Moshe, "The Stabilization of the Text of the Hebrew Bible", *Journal of the American Oriental Society*, 76: 3 (1956), 157-167.
- Halevi, R. Eliyahu bar Aşer, *Sefer masoret ha-masoret*, London, 5627/1867.
- Hancock, Rebecca S., "Canon: Hebrew Bible", *The Oxford Encyclopedia of the Books of the Bible*, ed. Michael D. Coogan, New York: Oxford UP, 87-96.
- Herford, R. Travers, *Christianity in Talmud and Midrash*, New Jersey: Ktav, 2006.
- Himmelfarb, Lea, "The identity of first Masorettes", *Sefarad*, 67: 1 (2007), 37-50, 37.
- Kalman, Jason, "Writing Between the Lines: Rabbinic Epistolography and the Transmission of the Text of the Hebrew Bible in Antiquity", *Maarav*, 17: 1 (2010), 57-88.
- Kimhi, R. David (Radak), *Ha-Piruş ha-şalem al Tehilim*, 2. bsk., haz. Abraham Darom, Yeruşalim: Mosad ha-Rav Kuk, 5731/1971.
- Kraemer, David, "The Formation of Rabbinic Canon: Authority and Boundaries", *Journal of Biblical Literature*, 110: 4 (1991), 613-630.
- Kurt, Ali Osman, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, İstanbul: IQ, 2007.
- Leeuwen, Raymond C., "Scribal Wisdom and Theodicy in the Book of the Twelve", *In Search of Wisdom: Essays in Memory of John G. Gammie*, ed. L.G. Perdue ve dğr., Louisville: Westminster/John Knox, 31-50.
- Leiman, Sid Z., "Josephus and the Canon of the Bible", *Josephus the Bible and History*, ed. Louis Feldman, Gohei Hata, Leiden: Brill, 1989, 50-58.
- Leiman, Sid Z., *The Canonization of Hebrew Scripture: the Talmudic and Midrashic Evidence*, Hamden: Archon Books, 1976.
- Lewis, Jack P., "Jamnia Revisited", *The Canon Debate: on the Origins and Formation of the Bible*, ed. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody: Hendrickson, 2002, 146-162.
- Lewis, Jack P., "What Do We Mean by Jabneh?", *Journal of Bible and Religion*, 32 (1964), 125-137.
- Lightstone, Jack N., "The formation of the Biblical Canon in Judaism", *Studies in Religion*, 8 (1979), 135-142.
- Maori, Yeshayahu, "Rabbinic Midrash as Evidence for Textual Variants in the Hebrew Bible: History and Practice", *Modern Scholarship in the Study of Torah: Cont-*

- ributions and Limitation*, ed. Shalom Carmy, Lanham: Jason Aronson, 2005, 101-130.
- McDonald, Lee M., "Primary Sources for the Study of the Old Testament/Hebrew Bible Canon", *The Canon Debate: on the Origins and Formation of the Bible*, ed. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody: Hendrickson, 2002, 580-582.
- Mellor, Enid B., "What Books Belong to the Old Testament", *The Making of the Old Testament*, ed. Enid B. Mellor, New York: Cambridge UP, 2008, 105-131.
- Newman, Robert C., "The Council of Jamnia and the Old Testament Canon", *Westminster Theological Journal*, 38:4 (1976), 319-349.
- Newman, Willis C., *Old Testament Survey in Outline Form*, Tacoma: Newman International, 2009.
- Oppenheimer, A'hron, "Terumot and Ma'aserot", *Encyclopaedia Judaica*², XIX, 652-654.
- Russel, David S., *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, Philadelphia: Westminster, 1964.
- Ryle, Herbert E., *The Canon of the Old Testament*, London&New York: MacMillan, 1892.
- Segal, M.H., "The Promulgation of the Authoritative Text of the Hebrew Bible", *Journal of Biblical Studies*, 72:1 (1953), 35-47.
- Segal, Moşe Tzevi, *Mavo ha-Mikra*, Yeruşalayim: Kiryat Sefer, 1967, IV.
- Spinoza, Benedict De, *Tractatus Theologico-Politicus*, tr. R.H.M. Elwes, London/New York: Routledge, 1966.
- Stone, Timothy J., *The Compilational History of the Megilloth*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013.
- Talmud Yeruşalmi*, www.mechon-mamre.com
- The Babylonian Talmud*, ed. Rabbi Epstein, London: The Soncino Press, 1978.
- The Mishnah*, tr. Danby, Herbert, Oxford UP, 1933.
- The original Hebrew of a Portion of Ecclesiasticus*, ed. A.E. Cowley, A. Neubauer, Oxford: Clarendon, trhsz., xix-xxvii.
- The works of Philo Judaeus*, tr. C.D. Yonge, London: ?, 1855, vol. VI.
- Thiessen, Clarence H., *Lectures in Systematic Theology*, Edermans Publishing, 2003.
- Tosefta*, www.mechon-mamre.com
- Van der Toorn, Karel, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge: Harvard UP, 2007.
- Vermes, Geza, *Ölü Deniz Parşömenleri: Kumran Yazıtları*, trc. Nilüfer Çelebioğlu, İstanbul: Nokta Kitap, 2005.1
- Veysman, Zeev, *Mavo le-Mikra*, Tel Aviv: ha-Universita ha-Petuha, 1990.
- Wilboer, Gerrit, *The Origin of the Canon of the Old Testament*, tr. B.W. Bacon, London: Luzac&Co, 1895.
- Wolfenson, Louis B., "Implications on the Place of the Book of Ruth in Editions, Manuscripts, and Canon of the Old Testament", *HUCA*, (1924), 151-178.
- Zeitlin, Solomon, "An Historical Study of the Canonization of the Hebrew Scriptures", *PAAJR*, III, (1931-1932), 121-158.
- Zeitlin, Solomon, "Jewish Apocryphal Literature", *The Jewish Quarterly Review*, 40: 3 (1950), 223-250.